

<https://doi.org/10.59849/2410-5600.2025.1.67>

UOT: 82-3.512.162

Röya Gözəlova

Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası

Bakı ş., Gəncə pr. 2920

e-mail: royayolchuyeva@gmail.com

MİRZƏ ƏBDÜLXALIQ YUSİFİN HƏYATI, DÖVRÜ, MÜHİTİ VƏ MÜASİRLƏRİ

Xülasə

Mirzə Əbdülxalıq Yusifin həyatı və yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında mühüm bir yer tutur. Onun dövrü və mühiti, həmçinin müasirləri ilə olan əlaqələri, onun mədəniyyətə, ədəbiyyata və sosial həyatına necə təsir etdiyini daha dərinlən anlamamıza kömək edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm yer tutan bir şəxsiyyətdir. O, XIX əsrin ortalarında yaşamış, dönəmində həm yazıçı, həm də mədəniyyətin inkişafında önəmli rol oynamış bir şəxsdir. Mirzə Əbdülxalıq XIX əsrin ortalarında fəaliyyət göstərmişdir. Əslən Azərbaycanın ənənəvi mədəniyyətinə yaxından bələd olan Yusif dövrünün əsas mədəniyyət mərkəzlərində təhsil almış və çox sayda əqli fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O dövrün tarixindəki sosial, siyasi və mədəni dəyişikliklər onun yaradıcılığına təsir etmişdir. Xüsusilə, Fətəli şah dövrünün sonları və II Abbas şah dövrü onun həyatının ən aktiv dövrü olmuşdur.

Mirzə Əbdülxalıq Yusifin həyatını formalaşdıran mühit, həmçinin Azərbaycan cəmiyyətində baş verən geniş dəyişikliklərlə bağlıdır. XIX əsrdə Azərbaycanın əksər bölgələrində Osmanlı, İran və Rusiya təsirləri özünü göstərir. Bu dövrdə Azərbaycan cəmiyyətində maarifçilik hərəkatı baş qaldırmış, milli kimliyin aydınlaşdırılması üçün bir çox fəallar meydana çıxmışdır.

Açar sözlər: Əbdülxalıq, şeir, mühit, şair, ədəbiyyat, həyat.

Mirzə Əbdülxalıq Yusif (1853-1924) Azərbaycan dilinin klassik şeir dili mərhələsini yaradıcılığında inikas etdirə bilmiş nadir sənətkarlardan biri idi. Belə ki, o şeirləri ilə Şərqdə məşhur idi. O, klassik poeziya ənənələrini davam etdirən və dövrünün ədəbi mühitində xüsusi mövqeyə sahib olan sənətkarlardandır. Onun poeziyasında dərin lirizmi, fəlsəfi motivləri və bədii ifadə tərzini seçilir. Əsərlərində məhəbbət, eşq, ilahi sevgi, həyatın faniliyi və insanın mənəvi kamilliyi kimi mövzular əsas yer tutur.

Mirzə Əbdülxalıq Yusif bəzi qaynaqlara görə, 1853-cü ildə (bəzi qaynaqlara görə, 1951-ci ildə) Bakıda doğulmuşdur. Z.Əsgərli Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyasında şair haqqında yazır: *“Atasının adı Yaqub olduğu üçün özünə “Yusif” təxəllüsünü götürən şair müasirlərindən Seyid Əzim, Molla Ağa Bixud, Əbdülxalıq Cənnati, Mirzə Səməndər və başqaları ilə dostluq etmiş, onlarla şeirləşmişdir. Əbdülxalıq Yusif 1924-cü il noyabrın 2-də vəfal etmişdir”* [4, s.374]. Sona Xəyal yazır ki, *“Mirzə Əbdülxalıq Yusif öz dövründə keçirilən şeir məclislərinə başçılıq etmiş, bir çox şairlərin yetişməsində böyük xidmətlər göstərmiş, o cümlədən Əliağa Vahidin müəllimi olmuş və ona “Vahid” təxəllüsünü vermişdir”* [13, s.3].

Şair haqqında bir çox qaynaqlar məlumat vermişdir. XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi məclisləri tədqiq edən Nəsrəddin Qarayev Məcməuş-şüara məclisinin üzvlərindən bəhs edərək Mirzə Əbdülxalıq Yusif haqqında da məlumat vermişdir. N.Qarayevin yazdığına görə, xırda ticarətlə məşğul

olan şair bir çox yer gəzmiş, Gəncədə, Aşqabadda da yaşamışdır. Y.Qarayev şairin ədəbi irsinin 26 vərəqlik avtoqrafdan ibarət olduğunu bildirir. Əlavə edir ki, şair aşiqanə qəzəllərlə bərabər eyni zamanda da satirik şeirlər və həcvlər də yazmışdır. O, Rzanı, Cürmini, Cənnəti və Müsəvviri kimi şairləri həcv etmişdir [7, s.293].

Şair böyrək çatışmazlığından 2024-cü il 2 noyabr tarixində vəfat etmişdir.

Mirzə Əbdülxalıq Yusif XIX əsrin görkəmli sənətkarlarından biri kimi klassik poeziya ənənələrinə sadıq qalaraq qəzəllər və müxəmməslər yazmış, eyni zamanda xalqın hiss və duyğularını əks etdirən lirik əsərlər qələmə almışdır. Onun yaradıcılığı təsəvvüf ədəbiyyatı ilə sıx bağlı olmuş, bu baxımdan Füzuli və Seyid Əzim Şirvani kimi şairlərin poeziya xəttini davam etdirmişdir. Mirzə Əbdülxalıq Yusifin Seyid Əzim Şirvani ilə həm ortaq, həm də fərqli cəhətləri var idi. Hər iki şair Füzuli məktəbinin davamçısı olmaqla yanaşı, eyni dövrdə fəaliyyət göstərərək ədəbi məclislərin iştirakçısı olmuşdular. Lakin Seyid Əzim Şirvani maarifçilik fəaliyyəti ilə məşğul olduğu halda, Mirzə Əbdülxalıq Yusif əsasən klassik poeziyanın estetik dəyərlərinə sadıq qalmış və bu istiqamətdə yaradıcılığını davam etdirmişdir. Mirzə Əbdülxalıq Yusifin qəzəllərini iki əsas kateqoriyaya ayırmaq mümkündür: birinci növ qəzəllər sadəcə gözəlin zahiri təsvirini əks etdirən, estetik gözəlliyi tərənnüm edən şeirlərdir. Bu tip əsərlər ümumi təsviri xarakter daşıyır, məzmunca daha çox yeknəsəq və zahiri görünüşün ifadəsi ilə məhdudlaşır. Digər tərəfdən, ikinci kateqoriyaya aid qəzəllər isə həqiqi məhəbbəti, dərin hissləri və mənəvi ehtirası ifadə edir. Bu cür şeirlər həyatın özündən qaynaqlanan güclü duyğuların, coşqun hiss və düşüncələrin, eyni zamanda, şairin xəyal dünyasının genişliyinin ifadəsinə çevrilir. Birinci qrup qəzəllərdə təsvir əsas yer tutur, yəni burada əsas məqsəd gözəlliğin xarici görünüşünü sözlə canlandırmaqdır. İkinci qrupda isə təhlil və yaradıcı yanaşma daha üstün mövqeyə malikdir. Burada sadəcə bir gözəlin təsviri ilə kifayətlənməyən şair onun obrazı vasitəsilə məhəbbətin dərin fəlsəfəsini, mənəvi təcrübələri və insani duyğuların mürəkkəbliyini ön plana çıxarır.

Müasirlərindən olan Əbdül Qarabaği Mirzə Əbdülxalıq Yusifə yazdığı bir şeirində onu “*Ey olan məmləkəti-nəzmdə sultan Yusif*”, yəni “nəzm ölkəsinin sultanı” adlandırır [11, s.62].

Görünür, şair lətif şeirləri ilə öz müasirlərinin zövqünü oxşamağı bacarmışdı. Şairin şeirlərinin birində yazır:

*Müsəlsəl zülfüdür çin-çin olub dilbər kənarında,
Və ya ənbər saçılmış yarı-siminbər kənarında.*

Burada aşiqin sevgilisinin zülfləri təsvir edilir. *Müsəlsəl zülf*, yəni “bir-birinə dolaşmış”, “dalğa-dalğa saçlar” gözəlin ətrafını bəzəyən əsas elementlərdən biri kimi təqdim olunur. *Ənbər saçılmış* ifadəsi isə gözəlin saçlarının ətrini vurğulayır. *Yarı-siminbər* “gümüşbəniz sevgili” deməkdir və bu ifadə sevgilinin parlaq, işıqlı simasına işarədir.

*İki xali-siyəh künci-ləbində əyləyib məskən,
İki zəncidi guya əyləşib Kövsər kənarında.*

Bu beyt gözəlin dodaqlarının küncündə yerləşən iki qara xalın təsviri üzərində qurulub. Şair bu halları "iki zəncidi" (iki inci) kimi görür və onları müqəddəs Kövsər çeşməsinin kənarında oturan incilərə bənzədir. Burada dini simvolika işlədilərək sevgilinin gözəlliyi müqəddəs bir motiv kimi təqdim edilir.

*Tökülmüş arizi-al üzrə zülfün türfə gülşəndə,
Düzülmüş sünbüli-tər laleyi-əhmər kənarında.*

Burada sevgilinin yanağı və saçlarının təsviri verilir. *Arizi-al*, yəni al yanaq, *zülfin türfə gülşəndə*, yəni onun saçları sanki bir nadir gül bağıdır. *Sünbül-i-tər* “yaş sünbül” ifadəsi sevgilinin saçlarının yumşaq və səliqəli düzülməsini təsvir edir. Saçların *laleyi-əhmər* “qırmızı lələ” kənarında olması isə yanaqların qızartısını vurğulayır.

*Düri-dəndanmı ləl içrə gördüm, söylədim bəh-bəh,
Nə layiqdir sədəf kim, bəsləsin gövhər, kənarında.*

Bu beyt aşiqin sevgilinin dişlərinə valeh olmasını göstərir. Şair onları *düri-dəndan* “mirvari kimi dişlər” adlandırır və onları dəyərli inci kimi görür. *Ləl içrə* ifadəsi dişlərin qırmızı dodaqlar arasında yerləşməsinə işarədir. Şair burada incinin sədəf içində saxlanılmasına bənzədərək, sevgilinin dişlərinin dodaqlar arasında necə gözəl göründüyünü vurğulayır.

*Rüxün zülf içrə görmüş zahidi-kəcbin xəyal eylər,
Bəli, çün görmək olmaz müşəfi kafər kənarında.*

Burada şair təsəvvüfi bir məqamı vurğulayır. *Zahidi-kəcbin* ifadəsi yanlış düşüncəyə sahib bir zahidə işarədir. Bu ifadədə şair gözəlin üzünün saçlarının arasında görünməsinin, müqəddəs bir kitabın (müşəfin) kafərin əlində olmasına bənzədiyini bildirir. Yəni bu gözəlliyi layiqincə qiymətləndirə bilmək üçün insanın mənəvi kamilliyə çatması lazımdır.

*Camalın möcüzü xurşid tək afaqə rövşəndir,
Ki, İbrahim tək məskən tutub Azər kənarında.*

Bu beyt aşiqin sevgilinin camalını (üzünün gözəlliyini) günəşin parıltısı ilə müqayisə etməsi üzərində qurulub. Sevgilinin nuru hər tərəfi işıqlandırır. Burada peyğəmbər İbrahim və atəşpərəstlik (Azər) simvolik mənalarla işlənilib. İbrahim peyğəmbər kimi aşiq də bu eşqin "atəş"i içindədir.

*Əgər bir sağər içrə mey ola, əlbəttə, ey Yusif,
O meydən bir əsər peyda olar sağər kənarında.*

Bu son beytdə şair peyğəmbər Yusifin adı ilə bir söz oyunu yaradır. *Sağər* “badə” içində meyin olması, yəni aşiqin eşqlə sərxoş olması ideyası vurğulanır. Bu həm də şərəbin içki qabında öz təsirini göstərdiyi kimi, eşqin də aşiqin halına təsir etdiyini bildirir.

Bu qəzəldə klassik poeziyanın estetik prinsipləri öz əksini tapmışdır. Sevgilinin gözəlliyi detallı təsvir olunmuş, onun hər bir cəhəti bənzətmə və metaforalarla işlənmişdir. Təbiət elementləri, dini simvolika və təsəvvüfi motivlər şeirin bədii gücünü artırmışdır. Şairin dili poetikdir və klassik Azərbaycan qəzəl ənənələrinə tam uyğun gəlir.

Mirzə Əbdülxalq Yusifin yaradıcılığı geniş oxucu kütləsinə tanındılmışdır. Klassik şairlər kimi Mirzə Əbdülxalq Yusif də ərəb və fars dillərini mükəmməl bilmişdir. Onun üçün də onun şeirlərində zəngin ərəb-fars tərkibli ifadələr çox işlənmişdir. Şair klassik poeziya incəliyini, mənə dolğunluğu, forma və mövzu zənginliyi ilə seçilir. Əruz vəznində yazıb yaratmış şair gözəl bədii təsvir və ifadə vasitələrindən ustalıqla istifadə etməyi bacarmışdır. Məsələn, “*Könlüm xoş olur ol büti-zibayə baxanda, Vəcd eylərəm ol zülfi-səmənsaya baxanda*” misralarında *büti ziba* fars mənşəli bir ifadədir və "gözəl büt", yəni "gözəl, heyranedicilə bir varlıq" mənasını verir. Ədəbiyyatda və xüsusilə klassik şeirdə bu ifadə çox vaxt sevgilinin gözəlliyini təsvir etmək üçün işlənilir. Burada "büt" sözü ilahi dərəcədə gözəl olan bir varlığı ifadə edir, *ziba* isə fars dilində "gözəl" deməkdir. Şair burada "büt ziba" ifadəsini sevgilinin

heyranedicini gözəlliyini, əlçatmazlığını və ilahi cazibəsini vurğulamaq üçün istifadə etmişdir. Şairin yaradıcılığında *bədi-səba*, *buyi zülf*, *büti-ziba*, *əksi-ruyi-yar*, *didəmin-ziyası*, *sirri-dəhani-yar*, *Nəsimi-sübhi-vüaslı*, *fikri-ləbi-canan* və s. kimi klassik poeziyaya xas ifadələrə sıx rast gəlinir.

XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında mühit çoxşaxəli və dinamik idi. Bu dövrdə ədəbiyyat yalnız estetik məqsədlərə xidmət etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda xalqın maariflənməsində, milli oyanışın güclənməsində və ictimai-siyasi düşüncənin formalaşmasında mühüm rol oynayırdı. XIX əsrin ikinci yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı özündə həm ənənəvi klassik poeziyanı, həm də yeniləşən ədəbi istiqamətləri birləşdirirdi. Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan dramaturgiya janrı getdikcə populyarlaşaraq Azərbaycan ədəbiyyatında mühüm yer tutmağa başladı. Lakin buna baxmayaraq, klassik poeziya ənənələri də öz aktuallığını qoruyurdu və bir çox şairlər bu istiqamətdə yaradıcılıqlarını davam etdirirdilər. Xüsusilə Füzuli ədəbi məktəbinin təsiri XIX və XX əsrlərdə də güclü şəkildə hiss olunurdu.

Mirzə Əbdülxalıq Yusifin lirikası məhəbbət mövzusunda əhvali-ruhiyyənin tez-tez dəyişməsi ilə səciyyələnir. Onun şeirlərində bəzən sevinc, fərəh və sərməstlik, bəzən isə qəm-qüسسə və kədər ön plana çıxır. Bu dəyişkən emosional atmosfer, əsasən, şairin şəxsi hiss və yaşantılarının poeziyasına güclü təsir göstərməsi ilə bağlıdır. Onun lirikasında subyektiv başlanğıc açıq şəkildə hiss edilir, yəni müəllifin daxili dünyası, düşüncələri və ruh halı şeirlərində aydın şəkildə əks olunur. Şairin lirik "mən"i psixoloji dalğalanmalara məruz qaldıqca, bu, aşıq obrazının hiss və duyğularına da sirayət edir, onun məhəbbətə baxışını və əhvali-ruhiyyəsini formalaşdırır.

M.Vahidova haqlı olaraq yazır ki, *"İstənilən sənətkarın həyat və yaradıcılığı araşdırılarkən onu yetirən mühit, ictimai-mədəni şərait nəzərə alınmalıdır. Çünki sənətkarın dünyagörüşü, həyata baxışı onu formalaşdıran cəmiyyətdən asılıdır"* [12, s.11].

Bu dövrdə klassik poeziya xəttini davam etdirən sənətkarlar qəzəl, müxəmməs, məsnəvi kimi ənənəvi şeir formalarına sadıq qalmaqla yanaşı, yeni dövrün ideyalarını və cəmiyyətin problemlərini öz yaradıcılıqlarında əks etdirirdilər. Beləliklə, XIX və XX əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı həm dramaturgiya və nəsrin inkişafı, həm də klassik poeziyanın davamlılığı və yenilənməsi ilə zəngin və çoxşaxəli bir mərhələni yaşamışdır.

XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələr, inzibati bölgülər və ümumi sarsıntılar ölkənin ictimai, iqtisadi və mədəni həyatına ciddi təsir göstərdi. İkinci yarıda bazar iqtisadiyyatının inkişafı bu təsirləri daha da dərinləşdirdi. Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti də bu proseslərdən yan keçməyərək yeni istiqamətlər qazandı. Bu dövrdə ədəbi mühitdə yeniliklər meydana çıxdı, tənqidi həcv daha geniş yayılmağa başladı və ədəbiyyat cəmiyyətin problemlərini əks etdirən mühüm vasitəyə çevrildi. XIX əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşmağa çalışırdı. Milli həyatın çalxantıları, ictimai-siyasi dəyişikliklər ədəbiyyatda da öz əksini tapırdı. Həm poeziya, həm də nəsr sahəsində tənqidi üslub güclənməyə başladı. Bu dövrdə yazılan əsərlər yalnız bədii ifadə vasitəsi kimi yox, həm də sosial problemlərin təhlili üçün bir platforma rolunu oynadı.

Saray ədəbiyyatından miras qalmış məclislər təşkil etmək ənənəsi XIX əsrdə daha da inkişaf etmiş və fərqli fəaliyyət formaları ilə özünü göstərmişdi. Ədəbi-tarixi qanaqlara əsasən, *"XIX əsrdə "Divani-Hikmət" Gəncə-Tiflisdə, "Gülüstan" məclisi Qubada, "Məcməüs-şüəra" Bakıda, "Məclisi-üns" və "Məclisi-fəramuşan" Şuşada, "Əncümənüş-şüəra" Ordubad-Naxçıvanda, "Fövcül- füsəha" Lənkəranda, "Beytüs-səfa" Şamaxıda fəaliyyət göstərirdi. Ancaq bunlarla bərabər Şəkiddə, Dərbənddə, Ağdaşda və Qazaxda da kiçik məclislər fəaliyyət göstərirdi"* [7, s.17]. Bu məclislər sayəsində şairlər bir araya toplaşır, şeirləşir, mədəniyyətə, təhsilə, maarifə aid söhbətlər edirdilər. Bu məclislərdə təkcə şairlər deyil, sazəndələr və xanəndələr də çıxış edirdilər. Mirzə Əbdülxalıq Yusif *də Bakıda təşkil olunan "Məcməüş- şüəra" məclisinin üzvü olmuşdur. "Məcməüş-şüəra" (ərəbcə: şairlər yığıncağı) – 1860-cı ildə Bakıda təşkil edilmiş ədəbi məclis idi. Əvvəllər şair Məhəmməd ağa Çürkinin, sonralar isə şair*

Ağgül ağa Sürəyyənin rəhbərliyi ilə təxminən 1915-ci ilədək fəaliyyət göstərmişdir. İ.Zülali, M.Dilhun, Ə.Vaqif, Ə.Çənlibəl, Ə.Yusif, K.Səlim, M.Müsəvvir, Əliağa Vahid, Ağadadaş Muniri, Əliabbas Müznib, Azər İmaməliyev, Əhməd bəy Ağaoğlu, Səməd Mənsur, Muxtar Bisavad və b. məclisin fəal üzvləri idilər. Məclisdə bəzi sənət sifəti ilə S. Ə. Şirvanlı da iştirak edirdi [1, s.151].

Şair həm də təzkirə ədəbiyyatının nümayəndəsi idi. *“XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan təzkirəçiliyinin inkişafında özünəməxsus, xüsusi cəhətlərinin formalaşdığı, yeni mərhələnin başladığı nəzərə çarpırdı”* [5, s.13]. Bu dövrdə təzkirəçilik orta əsrlərdən miras qalmış ənənə kimi hələ də davam edirdi. Seyid Əzim Şirvani kimi Mirzə Əbdülxalıq Yusif də təzkirəçilik sahəsində fəaliyyət göstərmişdir. Ancaq ona yazılan və göndərilən şeirlər son dövrlərdə toplanıb “Təzkireyi-Yusif” adı ilə çap olunmuşdur. Bunu onun ədəbiyyatımıza verdiyi töhfələrdən biri kimi qiymətləndirmək olar. Təzkirələr orta əsrlər klassik ədəbiyyatında işlənən əsərlər idi. Belə ki, bu əsərlərdə biblioqrafik və bioqrafik xüsusiyyətləri birləşdirən bu əsərlər dövrün fərqli şairləri tərəfindən tərtib olunurdu. Bu təzkirələr klassik Azərbaycan şairlərinin poeziyasından seçmə şeirlər əsasında tərtib edilirdi, dövrün bir çox şeir örnəklərini itib-getməkdən qoruyub gələcək nəsillərə ötürürdü. *“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Əhdi Bağdadi, Lütftəli bəy Azər, Məhəmməd Ərdəbili, Mir Mövsüm Nəvvab, Sami Sam Mirzə, Səhab, Nazim xacə Məhəmməd, Qulam Məmmədli, Sadiq, Seyid Əzim Şirvani, Fani, Mirzə Həsən Zünuzi və b. təzkirə yaratmışdılar”* [3, s.302-304]. *N.Qəhrəmanlı təzkiyələrin ədəbiyyat tariximizdə mövqeyi haqqında belə yazır: “Ümumilikdə, təzkirəçiliyin ədəbiyyat tariximizdə mahiyyəti və mənası da ədəbi tarixi faktların az-çox toplu halına salınması ilə əlaqəlidir ki, bu da ədəbi-tarixi dövrün əsas uğurlarından hesab oluna bilər”* [9, s.17].

Mirzə Əbdülxalıq Yusifin yaşadığı dövrdə bir çox tanınmış Azərbaycan şairləri və yazıçıları fəaliyyət göstərirdi. Bu mühit Mirzə Əbdülxalıq Yusifin də yaradıcılığına təsir etmiş, onun şeirlərində klassik poeziyanın ruhu ilə yanaşı, dövrün ictimai-siyasi reallıqları da hiss olunmuşdur. Şair Seyid Əzim Şirvani, Əbdülxalıq Cənnəti, Molla Ağə Bixud, Mirzə Səməndər və başqaları ilə yaxın dostluq etmiş, məktublaşmış və şeirləşmişdir.

S.Ə.Şirvani M.Ə.Yusifin yaradıcılığına böyük təsir göstərmişdir, çünki M.Ə.Yusifin dəsti-xəttində S.Ə.Şirvaninin üslubu və ruhu duyulur. F.Qasımzadə yazır ki, *XIX əsrin ən qüdrətli şairi heç şübhəsiz, Seyid Əzim Şirvani idi* [8, s.458].

S.Ə.Şirvaninin M.Ə.Yusifə *“Həlqeyi-silsileyi-zülfü-pərişandır bu, Bağı-cənnətdə bitən sünbülireyhandır bu”* misraları ilə başlayan 11 beytdən ibarət qəzəl yazmışdır. Şeir əsasən eşq və gözəllik mövzusunda. Burada *həlqə* “dairə”, “halqa”. *Silsilə* “zəncir” mənasındadır. *Zülfü-pərişan* “pərişan saçlar”, “dağılan və buruq” saçlar deməkdir. Bu misrada sevgilinin qarışıq və buruq saçları bir halqa və ya zəncirə bənzədilir. Şair bildirir ki, bu saçlar elə bir zəncirdir ki, aşıqi öz içinə alıb əsir edir. Sevgilinin saçlarının dairəvi və buruq forması bir qəfəs və ya tələyə bənzədilir, bu da klassik poeziyada çox yayılmış bir metaforadır. *Bağı-cənnət* “cənnət bağı” deməkdir. *Sünbül* “ətirli ot və ya sünbül” (bitki) mənasındadır. Reyhan “reyhan bitkisi”, bəzən həm də sevgilinin saçları üçün işlədilən bir bənzətmədir. Bu misrada sevgilinin saçları cənnətdə bitən reyhan sünbülünə bənzədilir. Burada həm sevgilinin gözəlliyi və saçlarının ətrinin təsviri, həm də onun ilahi və əlçatmaz bir varlıq olması ifadə edilir. Burada həm eşqin şirin əzabı, həm də sevgilinin gözəlliyinin fəvqəladə və ilahi olduğu vurğulanır.

Əbdülxalıq Cənnəti (1830–1901) şair, mütəfəkkir və əxlaqi təlimlərin tərəfdarı olan bir şəxsiyyətdir. O, həm klassik şeir formalarından istifadə etmiş, həm də dövrünün sosial və əxlaqi məsələlərini qələmə almışdır. Cənnəti, Füzuli məktəbinin təsirində olan və bəzən sufi təfəkkürü ilə yazan şairlərdəndir. Onun şeirlərində həm mənəvi təmizliyə, həm də gözəl duyğulara böyük yer verilmişdir. Ə.Cənnəti də Mirzə Əbdülxalıq Yusiflə məktublaşmışdır. Bir bir-birlərinə şeirlər yazıb göndərən şairlər eyni zamanda da üslub baxımından çox yaxın idilər. M.Ə.Cənnətinin M.Ə.Yusifə *“Könül istərdi üqdi-kakilin, oldu giriftarı, Olub ömrüm uzun, çox aziyəm bəxti-büləndimdən”* beyti ilə başlayan bir şeir də yazmışdır. Şeir klassik poeziya üslubunda, bəxt və tale mövzusunda yazılmışdır. *Könül istərdi* “qəlb arzulayırdı”, “istəyirdi” deməkdir. Burada “könül” eşq və məhəbbət rəmzi kimi çıxış edir. *Üqdi-kakilin*

üqd “düyün”, “bağ”, “kakil” isə sevgilinin saçları mənasını verir. Yəni “saçların düyünü” (burada sevgilinin hörükləri və ya buruq saçları nəzərdə tutulur). *Oldu giriftarı* “tutsaq oldu”, “əsir oldu” deməkdir. Bu misrada aşiqin qəlbinin sevgilinin saçlarının burulmasına, hörüklərinə bağlanması və bu eşqin əsiri olması təsvir edilir. Şair burada eşqi bir tutqunluq, əsirlik kimi təqdim edir. “*Olub ömrüm uzun, çox razıyam bəxti-büləndimdən*” “*Olub ömrüm uzun*” “ömrüm uzun oldu” deməkdir. *Çox razıyam* “çox razıyam”. *Bəxti-büləndimdən* “uca bəxt”, yəni “təleyi yaxşı olan biri” deməkdir. Bu misrada şair deyir ki, uzun ömür sürməsindən çox razıyam. Səbəb isə bəxtinin ucalığıdır.

Molla Ağa Bixud (1833–1909) daha çox satirik poeziya ilə tanınır. Mirzə Əbdülxalıq Yusifin və Seyid Əzim Şirvaninin müasirlərindən olan şair Şamaxıda doğulmuşdur. F.Köçərlinin yazdığına görə onun əsl adı Molla ağa Hacı Molla Tağızadə olmuşdur [6, s.22]. Onun şeirləri dövrünün ictimai-siyasi problemlərinə dair tənqidlər və xurafata qarşı mübarizə əks etdirir. M.Bixud həm də bir molla olduğu üçün dini və əxlaqi məsələləri şeirində tez-tez işlətməmiş, lakin bununla yanaşı, dövrün ziddiyyətlərini və ədalətsizliklərini sərt şəkildə tənqid etmişdir.

Azər Buzovnalı (1870-1951) Bakının Buzovna kəndində doğulduğu üçün özünə Buzovnalı təxəllüsünü götürmüşdür. Məşədi Azər Hacı Məcid oğlu əvvəllər yaradıcılığa başlayarkən “Azər” təxəllüsü ilə şeirlər yazmışdır. O, şərqi məşhur Firdovsi, Füzuli, Sədi Şirazi, Nizami, Hafiz kimi sənətkarlarından təsirlənmiş öz dövrünün məşhur qəzalxanı idi. M.Ə.Yusifdən kiçik olduğu üçün onu ustad kimi qəbul etmişdir. “Təzkireyi-Yusif” əsərində də onun M.Ə.Yusifə yazdığı bir qəsidəsinə rast gəlirik. Qəsidə “*Ey verən varlığı rütbe-i-əşarə şərəf, Bəhri-mənadə vücudu gühəri-nəzmə sədəf*” beyti ilə başlayır. Bu qəsidənin bədii-fəlsəfi mənası zamanın dəyişməsi, insanların mənəvi dəyərlərdən uzaqlaşması və hikmətin əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Şair keçmişlə indini müqayisə edərək, ilahi ədalət, bilik və əxlaq haqqında dərin fikirlər irəli sürür. Əsas fəlsəfi mesajları aşağıdakı kimi izah etmək olar: Şair qəsidənin əvvəlində Allahın və peyğəmbərlərin hikmətindən danışır. O, hikməti və bilik əldə etməyi insana ən yüksək məqama aparan yol kimi təqdim edir. Burada Hz. Süleyman və onun vəziri Asəf misal çəkilir ki, bu da bilik və hikmətin dəyərini vurğulayır. Şair öz həyatına baxıb, keçmişini dəyərləndirir və vaxtını bihudə işlərə sərf etdiyinə görə peşman olduğunu bildirir. Bu, insanın həyatını necə keçirməsi ilə bağlı dərin bir fəlsəfi düşüncədir – vaxt boş yerə keçərsə, insanın ömrü mənasız olar. Qəsidədə dünyada hər şeyin dəyişdiyi və insanların mənəvi dəyərlərə biganə qaldığı fikri vurğulanır. Keçmişdə müqəddəs və qiymətli hesab edilən şeylər indi dəyərsizləşib. Məsələn, şair kaş ki, Kəbəyə yönələn insanlar hələ də ona sədaqətlə bağlansın, amma indi hər şey maddiyyətə çevrilib deyir. Şair insanların artıq haqqı və ədaləti unutduğunu, maddi dəyərlərin mənəvi dəyərləri əvəz etdiyini bildirir. O, dövrünü “bədəyü” (zalımın və nadanların hökm sürdüyü) bir zaman kimi təsvir edir və bu dəyişikliklərdən şikayətlənir. Qəsidənin sonunda insanlar sinələrinə döyərək şikayət edir, yəni əzab çəkir və fəryad qoparırlar. Burada insanın əbədi ədalət və mükəmməllik arzusuna işarə edilir. Şairin baxışına görə, insanlar haqq və ədaləti bərpa etmək üçün bu dünyada çalışmalıdırlar. Bu qəsidə insanın mənəvi kamilliyi, bilik və hikmətin önəmi, zamanın dəyişməsi və insanların maddiyyətə aludə olub mənəviyyətdən uzaqlaşması ilə bağlı dərin fəlsəfi düşüncələr ehtiva edir. Şair bu mövzularda oxucunu düşünməyə və mənəvi dəyərlərə qayıtmağa vadar edir.

Əliağa Vahid isə XX əsrdə klassik poeziya ilə yeni dövrün tələblərini birləşdirərək, xüsusilə Füzuli üslubunda qəzəllər yazmaqla yanaşı, satirik və ictimai məzmunlu şeirləri ilə də tanınmışdır. Onun yaradıcılığı klassik ənənələrin XX əsrdə necə yeniləndiyini göstərən nümunələrdən biri hesab edilir. Mənbələrə görə, Mirzə Əbdülxalıq Yusif özü şəxsən Əliağa Vahidə “Vahid” təxəllüsünü vermişdir [13, s.1].

Onun “Diriltdi aləmi eşqin nidası” adlı şeirlər kitabı 2002-ci ildə, şair haqqında qələmə alınan “Mirzə Əbdülxalıq Yusif” monoqrafiyası isə 2000-ci ildə nəşr edilmişdir. Bu kitabda şairin həm çap olunmuş, həm də indiyədək nəşr olunmamış qəzəlləri bir araya gətirilmişdir. Sona Xəyalın tərtib etdiyi Mirzə Əbdülxalıq Yusif. Qəzəllər (2012) kitabında isə şairin çap olunan və çap olunmayan qəzəlləri

birlikdə nəşr edilmişdir. Bundan başqa, Sona Xəyalın “Bakı və bakılı şairlər haqqında” adlı kitabı 2003-cü ildə nəşr edilmiş, burada da Mirzə Əbdülxalıq və müasirləri olan Bakılı şairlər haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Z.Əsgərli “XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası” (2012) adlı əsərində də şair haqqında qısa məlumat və 7 qəzəlini vermişdir. Z.Əsgərli yazır ki, “*Onun Füzuli və digər sənətkarların təsirilə yazılmış aşiqanə qəzəllərindən ibarət kiçik divanı qalmışdır. Burada verilən şeirlər "Poetik məclislər" (1987) və "Deyliən söz yadigarıdır" (1990) kitablarından götürülmüşdür*” [4, s.374].

Nəticə

Mirzə Əbdülxalıq Yusif XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olmuş, klassik poeziyanın ənənələrini yaşatmış və qəzəlləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmişdir. Onun yaşadığı dövrdə ədəbi mühit həm maarifçilik ideyaları, həm klassik poeziyanın inkişafı, həm də yeni janrların meydana çıxması ilə xarakterizə olunurdu. Müasirləri arasında dövrün ən tanınmış ədəbi simaları yer almış və o onların yaradıcılıq ənənələrindən bəhrələnmişdir. Onun əsərləri Azərbaycan poeziyasının zəngin irsi içərisində mühüm yer tutur və bu gün də klassik poeziya sevnələr üçün dəyərli nümunələr hesab olunur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən adların və terminlərin şərhli/ A. M. Babayev. – Bakı: Maarif, – 1993. – 291 s.
2. Azərbaycan tarixi. (XIX əsr). – Bakı: Elm, – 2007, – c.4. – s.157
3. Dadaşlı, Y. Azərbaycan təzkirələrinin tədqiqi tarixi/ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, – 2019, – № 2. – s. 300-306.
4. Əsgərli, Z. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası/ Z.Əsgərli. – Bakı, Şərq-Qərb. nəş., – 2005. – 424 s.
5. Kərimova, F.B. Seyid Əzim Şirvaninin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri:/ filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş diss. avtoreferatı:/ – Bakı: 2021, – 24 s.
6. Köçərli, F. Azərbaycan Ədəbiyyatı / F.Köçərli. – Bakı: Avrasiya Press, – 2005. – 464 s.
7. Qarayev, N. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri/ N.Qarayev. – Bakı:Nurlan, – 2012. –325 s.
8. Qasımsadə, F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı/ F.Qasımsadə. – Bakı:Elm və Təhsil, – 2017. – 552 s.
9. Qəhrəmanlı, N. Milli ədəbiyyat tarixçiliyi: genesis, inkişaf, dövrləşdirmə problemləri/ N.Qəhrəmanlı. – Bakı: Qartal, – 1997. – 326 s.
10. Müznib, Ə. Seçilmiş əsərləri/ Ə.Müznib. – Bakı: Şərq-qərb, – 2006. – 256 s.
11. Təzkireyi -Yusif/ Bakı:Ecoprint, –2016. – 67 s.
12. Vahidova, M. Seyid Əzim Şirvani lirikası, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün avtoreferat:/ – Bakı: 2014. – 24 s.
13. Yusif, M.Ə. Qəzəllər/ M.Ə.Yusif. – Bakı: MBM, – 2012. – 124 s.

Roya Gozalova

The life, era, environment, and contemporaries of Mirza Abdulkhaliq Yusif

Summary

The life and work of Mirza Abdulkhaliq Yusif occupy an important place in the development of Azerbaijani literature. Understanding his era, environment, and his relationships with contemporaries helps us to gain a deeper insight into how he influenced culture, literature, and social life.

Mirza Abdulkhaliq Yusif is a prominent figure in Azerbaijani literature. He lived in the mid-19th century and played a significant role as both a writer and an influential figure in the cultural development of his time. He was deeply connected to Azerbaijan's traditional culture, having studied in the main cultural centers of the period, engaging in intellectual activities. Social, political, and cultural changes of the era had an impact on his creativity. Particularly, the latter part of the reign of Fath Ali Shah and the period of Shah Abbas II were the most active times of his life.

The environment that shaped Mirza Abdulkhaliq Yusif's life was also closely related to the extensive changes occurring in Azerbaijani society. In the 19th century, the influences of the Ottoman Empire, Iran, and Russia were evident in most regions of Azerbaijan. During this time, the enlightenment movement began to rise, and many activists emerged to clarify national identity.

Key words: *Abdulkhaliq, poetry, environment, poet, literature, life.*

Akademik Teymur Kərimli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.